

לוחמה נגד התקוממות - המודל הרומאי

האימפריה הרומית נקטה כמה דרכי פעולה כדי להתמודד עם כוחות לא סדירים ובכלל זה עם אוכלוסייה כבושה מרדנית. ממבחן התוצאה עולה שדרכי הפעולה האלה היו יעילות והבטיחו את שלטונה לשנים רבות

חורבן בית המקדש בשנת 70 לספירה (שחזור על פי יוספוס פלביוס) ◀ הלגיונות הרומאיים היו צריכים להתאים את עצמם למלחמה סדירה וכן להתמודדות עם כוחות לא סדירים - שפעלו לעיתים במתווה של לוחמת גרילה

ד"ר טל סובי
מרצה במחלקה להיסטוריה כללית
באוניברסיטת ברא"ל

מבוא

בשלהי המאה ה-3 לפנה"ס, במקביל לחיסולה הסופי של קרתגו, הפכה רומא לשליטה הבלתי מעורערת של מערב הים התיכון. ב-100 השנים שלאחר מכן ביססה רומא את שלטונה על כל אגן הים התיכון, השתלטה על אסם התבואה המצרי וכבשה את המרחב הגאלי שמעבר להרי האלפים. רומא שלטה על שטח של ארבעה מיליון קמ"ר שבו התגוררו כ-70 מיליון תושבים. כל זאת בעזרת צבא שמנה כחצי מיליון חיילים סדירים וכוחות עזר.

עוצמתה הכלכלית והצבאית של רומא לא הביאה לשקט פוליטי ברחבי האימפריה. בשנים שמראשית שלטונו של אוגוסטוס קיסר (שלט בין 43 לפני הספירה ועד 14 לספירה) ועד ימי קומודוס (180-192 לספירה) - פרק זמן המוכר בשם "תקופת האימפריה" או "תקופת הפרינקיפאט" - ידוע על כ-120 מרידות.¹ אין ספק שהמספר האמיתי גדול עוד יותר, אך אנו לא יודעים עליהן בגלל מחסור במקורות.

אומנם התקופה הזאת מכונה בשם "השלום הרומאי" (Pax Romana), אך זו לא הייתה תקופה של שלום מהבחינה הצבאית.² רומא נלחמה נגד האימפריה הפרתית וניהלה קרבות - בסדרי גודל שונים - נגד שבטים גרמאניים בגבולה הצפון-מזרחי. בימיו של הקיסר קלאודיוס (41-54 לספירה) נכבשה בריטניה, והקיסר טריאנוס (98-117 לספירה) הוסיף, לאחר מלחמה, את שטח דקיה (שטחי רומניה ומולדובה של היום), את ארץ הנבטים, את ארמניה ואת חלקיה המערביים של האימפריה הפרתית. זוהי רק רשימה חלקית.

בתקופה הזאת התמודדה רומא עם סדרה של מרידות מקומיות בהיקפים שונים. נוסף

על שתי המרידות הגדולות ביהודה (המרד הגדול בשנים 66-74 לספירה ומרד בר-כוכבא בשנים 132-136 לספירה) שזכו לדיון נרחב בהיסטוריוגרפיה היהודית, התמודדו הרומאים עם מרידות בבריטניה, בגאליה, בצפון אפריקה ובספרד ונאלצו להדוף מתקפות לא סדירות של השבטים הדאקיים והגרמאניים. כלומר, הלגינות הרומאיים היו צריכים להתאים את עצמם למלחמה סדירה וכן להתמודדות עם כוחות לא סדירים - שפעלו לעיתים במתווה של לוחמת גרילה. אין זו בעיה שהייתה מיוחדת לרומאים. צבאות רבים במהלך ההיסטוריה, וגם כיום, נדרשים להכין את עצמם להתמודדות מול מגוון של תרחישים ושל צורות לחימה.

מטרת המאמר הזה היא לבחון את דרכי התמודדותה של רומא עם מרידות בשטחים שנמצאו תחת שלטונה. הבחינה הזאת כוללת הן דיון כללי במדיניות ובאסטרטגיה של רומא כפי שהיא משתקפת ממקורות ספרותיים שונים והן סקירה של חלק מהמרידות שמולן ניצבה רומא במהלך המאה הראשונה לספירה, כמו מרד טאקפארינאס. טאקפארינאס היה עריק נומידי מצבא רומא שעמד בראש שבטו ולאחר מכן עמד בראש קואליציה של שבטים לוביים שמרדו באימפריה הרומית בשנים 15-24 לספירה. אירוע נוסף הוא המרידה של המלכה בודיקה שפרצה במזרח אנגליה של היום (60-61 לספירה). באמצעות הדוגמאות האלה - לצד אזכור של אירועים נוספים כמו שתי המרידות ביהודה והניסיון להשקיט את השבטים שנמצאו מעבר לגבולות האימפריה (בעיקר אלה שמעבר לדנובה ולריין) - נותחו הצעדים שנקטו הרומאים למניעת מרידות ולדיכוי.

המונח המודרני לפעולות המתקוממים הוא "מרדנות" או "התקוממות" (insurgency).

מטרת המתקוממים היא ליצור חלופה פוליטית לשלטון הקיים - בין היתר באמצעות הפעלת כוח צבאי

המונח הזה מכיל בתוכו סדרה של פעולות שעושים ארגון או תנועה שמטרתם היא להדיח ממשל קיים באמצעות מאבק פוליטי שנתמך בכוח צבאי. במילים אחרות, מטרת המתקוממים היא ליצור חלופה פוליטית לשלטון הקיים - בין היתר באמצעות הפעלת כוח צבאי.

תגובת הכוח השולט היא ניהול לחימה נגד מרידות (שנקראת גם לחימה נגד התקוממות - counterinsurgency). המונח הזה מכיל את כל האמצעים הפוליטיים, הכלכליים, הפסיכולוגיים, הצבאיים והצבאיים למחצה שמפעיל השלטון כדי לדכא את המרדנות. מכלול האמצעים הזה מכונה גם "פסיפיקציה" (pacification). זוהי משימה פוליטית וצבאית משולבת שמטרתה להשיג שליטה באזור מסוים כדי למנוע פעילות עוינת (פוליטית וצבאית) וכן כדי לבסס מחדש שלטון מקומי שיהיה נאמן לשלטון המרכזי.³ במילים אחרות, מטרת המאמר הזה היא לבחון את מאפייני הפסיפיקציה הרומאיים ובכך להוסיף נדבך ידע לחקר של תופעת המרדנות ושל המלחמה נגדה.

המקורות

ספריו של ההיסטוריון הרומאי קורנליוס טקיטוס (56-117 לספירה) הם המקור העיקרי לחקר מלחמות הרומאים בראשית תקופת הקיסרות. הספר הראשון "ספרי השנים" (Annales) הוא כרוניקה של השושלת היוליו-קלאודית ממותו של אוגוסטוס (14 לספירה) ועד למותו של הקיסר נירון ב-68 לספירה. ספר ההמשך, "דברי הימים" (Historiae) מתאר את האירועים עד למותו של הקיסר דומיטיאנוס ב-96 לספירה. חיבור נוסף של טקיטוס הוא "חיי אגריקולה" (De Vita Iulii Agricolae) - ביוגרפיה על אבי אשתו של טקיטוס, גנאיוס יוליוס אגריקולה שהיה נציב בריטניה בשנים 78-85. בתקופתו של אגריקולה נעשה ניסיון לכבוש את קלדוניה (כיום סקוטלנד). ספר נוסף שכתב טקיטוס הוא גרמניה (Germania) - על השבטים הגרמאניים שממזרח לנהר הריין. טקיטוס מתאר גם את היהודים ואת דתם במבוא לסקירתו את המרד הגדול.⁴ מתיאוריו האתנוגרפיים של טקיטוס ניתן ללמוד על דמות האויבים שעמדו מול צבא רומא. חיבורים היסטוריים מוקדמים יותר הם של

סאלוסטיוס, "מלחמת יוגורתא" (Bellum Jugurthinum), ושל יוליוס קיסר, מלחמת גאליה (De Bello Gallico). בשני החיבורים האלה מתוארת התמודדות של צבא רומא עם כוחות סדירים ובלתי סדירים שפועלים במתכונת של גרילה. המרידות שנידונות במאמר מתוארות גם בחיבורו של ההיסטוריון היווני דיו קסיוס על רומא - מלפני ייסוד העיר ועד 229 לספירה. דיו קסיוס הוא אחד המקורות החיצוניים הבודדים המתארים את מרד בר-כוכבא. דיו קסיוס מתאר את המסגרות הצבאיות הרומאיות, ומכאן חשיבותו לחקר ההיסטוריה הצבאית של רומא. כמו כן יש לציין את ספרו של יוספוס פלביוס, "מלחמת היהודים ברומאים" שממנו ניתן ללמוד על דרכי הפעולה של הצבא הרומאי בדיכוי מרידה גדולה. חיבור נוסף שמתאר התמודדות של צבא רומא עם כוחות לא סדירים (אם כי לא בהכרח גרילה) הוא "המסע נגד האלאנים" של פלביוס אריאנוס.⁵

דרכי ההתמודדות של רומא במרידות

למרידות נגד רומא היו סיבות רבות. בדרך כלל פרצה מרידה בשטחים זמן קצר לאחר שנכבשו בתגובה לאובדן הריבונות, להתעמרות של נציגי השלטון באוכלוסייה ולהטלת מיסים. סופרים רומאים הדגישו שהמורדים ניסו להחזיר לעצמם את החירות ולהיאבק בשחיתות של האדמיניסטרציה הרומאית המקומית.⁶ לרומאים, בדומה לאימפריות אחרות בהיסטוריה, לא היו די משאבים אנושיים וחומריים כדי לשלוט בעוצמה שווה בכל רחבי האימפריה שלהם. לכן נוכח סדרה ארוכה של מרידות בכל רחבי האימפריה בנתה רומא מערכת התמודדות מתוחכמת ששילבה מאמץ צבאי יחד עם פעולות פוליטיות, חברתיות וכלכליות. הצבא היה אפוא רק אמצעי אחד בדיכוי המרידות. מהמקורות הרומאיים עולות ארבע דרכי פעולה נגד גרילה: דרך הפעולה הראשונה הייתה עצם פריסתו של הצבא הרומאי ברחבי האימפריה; דרך הפעולה השנייה הייתה תגובה צבאית ישירה לכל אירוע של מרד וכן נקיטת מדיניות אגרסיבית בעקבות דיכוי המרידה; דפוס הפעולה השלישי היה תרבותי: כפיית תהליך של רומיזציה

בשטחים שנכבשו; דרך הפעולה הרביעית הייתה מדינית: טיפוח שליטים מקומיים שהיו תלויים בשלטון הרומאי. המרידות בתקופת הקיסרות המוקדמת לא היו, כנראה, קשורות זו לזו. במקורות שעומדים לרשותנו קשה למצוא קשר ישיר בין השפעתה של מרידה שפרצה במקום אחד באימפריה לבין פריצתה של מרידה במקום אחר. כך, למשל, אין ביכולתו של המחקר לקבוע אם המרידה שפרצה בבריטניה בראשית שנות ה-60 של המאה הראשונה לספירה השפיעה בהיבט כלשהו על המרידה שפרצה ביהודה כמה שנים מאוחר יותר. עם זאת ברור שדפוס הפעולה של רומא לדיכוי המרידות היו דומים וכי לפעילות הצבאית הייתה חשיבות רבה לדיכוי המרד ולהחזרת השקט. לעיתים לווה התהליך הזה בפסיפיקציה אגרסיבית שכללה הגליית האוכלוסייה או חלקה ואף השמדתה. הפסיפיקציה האגרסיבית נועדה, בין היתר, להרתיע את האוכלוסייה המורדת מפני מרידה נוספת וייתכן שהיא נועדה גם להרתיע עמים אחרים שנמצאו בשכנות לאזור שמרד.

לפי האופן שבו נפרסו הלגיונות ניתן לראות שהם הוצבו בסמוך לדרכים שמהן יכלו לפעול במהירות יחסית

פריסת הצבא הרומאי בתקופת הקיסרות המוקדמת

את ההיסטוריה של הצבא הרומאי ניתן לחלק לשמונה תקופות - החל מהצבא של הממלכה הרומאית ושל ראשית הרפובליקה (בסביבות 300 לפני הספירה) ועד הצבא הביזנטי של השושלת הפלאיאולוגית (המאה ה-15 לספירה). הדיון במאמר הזה מתמקד בפרק הזמן שמתחיל עם הפיכתו של אוגוסטוס לשליט יחיד ברומא לאחר קרב אקטיום (31 לפנה"ס) ועד למרד בר-כוכבא בשנות ה-30 של המאה השנייה לספירה.⁷ בימיו של אוגוסטוס התגבשה המדיניות של

הקמת כוחות קבע שהתבססו על מתנדבים לתקופות שירות ארוכות - 16-25 שנים. משמעות הרפורמה הזאת הייתה שהלגיונות, שגויסו בתקופת הרפובליקה למען פעולות צבאיות מוגדרות, הפכו לחילות מצב שפוזרו ברחבי האימפריה ובסמוך לגבולותיה.⁸ ניתן ללמוד על מקום הצבתו של לגיון זה או אחר מכתובות וממצבות הפוזרות ברחבי האימפריה, אך הרשימה המלאה היחידה שברשותנו של הלגיונות ושל מקומות הצבתם מצויה אצל טקיטוס. החוקרים תמימי דעים שהרשימה הזאת היא מ-23 לספירה, עת שלט הקיסר טיבריוס (14-37 לספירה). מהרשימה עולה שלרשות רומא עמדו באותה העת 25 לגיונות (14 שנים לפני כן, ב-9 לספירה, הושמדו שלושה לגיונות בקרב נגד שבטים גרמאניים ביער טויטבורג).⁹

בכל לגיון שירתו כ-6,000 חיילים, ולצידו היו עוד כאלף חיילים ביחידות עזר. החיילים ביחידות העזר גויסו מרחבי האימפריה ולא היו אזרחי רומא. יחידות העזר היו כפופות ישירות לנציב הפרובינקיה ולא למפקד הלגיון, אך פיקדו עליהן קצינים רומאים. בשעת הצורך הם צורפו ללגיון, ואז עמדו תחת פיקודו של מפקד הלגיון. משימתן העיקרית של יחידות העזר הייתה לשמור על הסדר בפרובינקיות, והן היו הכוח שנתן את המענה הראשוני במקרה של התקוממות בפרובינקיה. אם לא עלה בידן להשתלט על מרידה, הוכנסו הלגיונות לפעולה וכן חילות עזר מהפרובינקיות הסמוכות ולעיתים אף מרחוק.¹⁰

מהרשימה של טקיטוס עולה שלצבא היו שלוש משימות עיקריות: המשימה הראשונה הייתה להמשיך להרחיב את גבולות האימפריה ביום פקודה. שצמן טוען שצוואתו של אוגוסטוס - לייצב את הגבולות ולא לצאת לכיבושים נוספים - הייתה המלצה בלבד. אזרחי רומא ציפו שמנהיגיהם ימשיכו במדיניות ההתפשטות הטריטוריאלית, והמדיניות הזאת אכן נמשכה אחרי מות אוגוסטוס. למשל בריטניה נכבשה בימי הקיסר קלאודיוס (41-54 לספירה).¹¹ משימתו השנייה של הצבא הייתה להגן על גבולות האימפריה מפני השבטים שנמצאו מעבר לנהרות הריין והדנובה ובספר המדבר וכן מפני האימפריה הפרתית. המשימה השלישית של הצבא הייתה להגן על ביטחון הפנים. כך, למשל, הוצבו שני לגיונות

במצרים ושני לגיונות בפרובינקיה אפריקה (לוב, טוניס ואלג'יריה של היום) כדי להגן על אסם התבואה של האימפריה מפני שבטי המדבר. על שלושת הלגיונות שחנו דרך קבע בחצי האי האיברי הוטל להיות כוח לתגובה מהירה נוכח התסיסה הבלתי פוסקת של תושבי חצי האי.¹² לוטוואק טוען שהתקוממויות הפנים סיכנו את האימפריה הרומאית יותר מאשר אימונים חיצוניים.¹³ כך, למשל, משהושגה רגיעה בחצי האי האיברי, הועברו שני לגיונות משם למקומות אחרים, ובספרד נשאר רק לגיון אחד. אומנם תיאור פריסתו של הסד"כ הרומאי שמביא סקיטוס הוא מ־23 לספירה, אך הפריסה הזאת השתנתה רק במעט במהלך

תקופת הקיסרות: לגיונות הועברו ממקומות שקטים לאזורי גבול בעייתיים (בעיקר לריין ולדנובה); הוקמו לגיונות נוספים לקראת יוזמות התקפיות כמו הפלישה לבריטניה בראשית שנות ה־40 של המאה הראשונה או חידוש המלחמה נגד האימפריה הפרתית.¹⁴ לרוע המזל לא השתמר שום מסמך רומאי מאותה העת שעוסק באסטרטגיה של צבא רומא. אולם ממה שידוע - כמו מקום הצבתם של הלגיונות, מערכת הדרכים באימפריה, מערכת הביצורים והתגובות הצבאיות לאירועים ולמשברים - ניתן להקיש מה הייתה התיאוריה האסטרטגית של רומא במאה הראשונה לספירה (וגם לאחר מכן). מתודולוגיית המחקר הזאת היא ששימשה

לתוכנית האימונים המקצועית שהוא אימץ ולחישוש העדיף שעמד לרשותו. נוסף על כך נהנה צבא רומא מסיוע הנדסי מתקדם שבא לידי ביטוי ברשת דרכים מסועפת, בביצורים איתנים ובטכנולוגיות מצור משוכללות. בקרבות סדירים הייתה לרוב ידה של רומא על העליונה.¹⁶ המערכת הצבאית שלה איפשרה לה לנצח את הצבאות הסדירים של הממלכות שאותן רצתה לכבוש. לפיכך אלה שעמדו מולה חיפשו את נקודות התורפה של צבאה. נקודות התורפה האלה נמצאו בסופו של דבר בתחום המלחמה הלא סדירה.¹⁷ יוליוס קיסר כותב בספרו "מלחמת גאליה" כי שניים מאויביו - המנהיג הבריטי קסיוולאנוס והמנהיג הגאלי ורקינגטוריקס - הבינו שעליהם לשנות את הטקטיקה שלהם אם ברצונם להביס את הרומאים.¹⁸ כך, למשל, בנאום שנשא ורקינגטוריקס בפני תומכיו הוא קבע שעל הגאלים להתמקד בפגיעה בשיירות האספקה של הרומאים וביחידות מבודדות וכן לנקוט אסטרטגיה של "אדמה חרוכה". האסטרטגיה הזאת - קבע - תקשה על הרומאים להשיג מזון, ואילו לגאלים, שנהנים מתמיכת האוכלוסייה המקומית, אין בעיה להשיג מזון ולמצוא מחסה.¹⁹

יש לזכור שלעמים שהחליטו לצאת נגד רומא - כמו השבטים הגאליים והגרמאניים - לא היה תמיד צבא סדיר. ניתן לעשות אנלוגיה היסטורית בין עוצמתה של רומא בעת העתיקה לעוצמה הצבאית האמריקנית כיום. מאז 1848 לא נוצחה ארה"ב בשום

את לוטוואק כשכתב את ספרו על האסטרטגיה רבתי של האימפריה הרומאית.¹⁵ לפי האופן שבו נפרסו הלגיונות ניתן לראות שהם הוצבו בסמוך לדרכים שמהן יכלו לפעול במהירות יחסית הן נגד אויבים שמחוץ לאימפריה והן נגד התקוממויות של עמים בתוך האימפריה.

דפוס הפעולה הצבאי

צבא רומא נהנה מעליונות על פני אויביו הודות למשמעת הקפדנית שהונהגה בו,

מושל הפרובינקיה היה כל יכול בשטח הנתון למרותו. נוסף על היותו מושל הוא אף היה שופט ◀ נוכח סדרה ארוכה של מרידות בכל רחבי האימפריה בנתה רומא מערכת התמודדות מתוחכמת ששילבה מאמץ צבאי יחד עם פעולות פוליטיות, חברתיות וכלכליות

ורקינגטוריקס, מנהיג הגאלים, נכנע לאחר תבוסה בקרב אלסיה ומגיש לקיסר את חרבו לאות כניעה (52 לפני הספירה) ◀ לעמים שהחליטו לצאת נגד רומא - כמו השבטים הגאליים והגרמאניים - לא היה תמיד צבא סדיר

התרוקנה מתושביה והפכה כולה לשממה".²⁴ הלגינות לא היו אחראים לשמירה על הסדר ועל ביטחון הפנים. על כך היו מופקדים חילות העזר שגויסו מקרב האוכלוסייה המקומית. תפקיד הלגינות היה לשמור על הגבולות. ההסתמכות על כוחות מקומיים איפשרה לרומאים לשמור שכל לגיון יישאר כוח מרוכז ולא יפוצל ליחידות משנה שיהיו בהכרח חלשות יותר ולפיכך חשופות יותר להתקפות פתע. העובדה שהלגינות נשאו במרוכז גם איפשרה להם להיות כוח לתגובה מהירה במקרה שכוחות העזר המקומיים לא הצליחו לדכא מרידה. הריכוז חסך להם את הצורך לבזבז זמן על קיבוץ יחידות המשנה. אם הלגיון הסמוך למקום האירוע לא הספיק לפתרון הבעיה, הובאו לגינות מפרובינקיות שכנות ואף רחוקות יותר. ריכוז כל הכוחות נמשך תקופה ארוכה בגלל המרחקים הגדולים שהיו הלגינות צריכים לעבור. זו הסיבה מדוע מרידות נמשכו לעיתים שנים אחדות בטרם דוכאו.²⁵

עיון במקורות העוסקים בתגובת הרומאים למרידות של טאקפארינאס, של בודיקה ושל בר־כוכבא מצביע על דרכי פעולה דומות. בתחילת המרידות אין יוזמה התקפית של הכוח הרומאי שכן כוחו מועט, והטקטיקה שלו אינה מתאימה לטקטיקת הגרילה

טויטובורג ב־9 לספירה.²¹ אולם המסע הזה נועד לא רק לנקום על התבוסה ביער טויטובורג אלא גם כדי לשקם את כוח ההרתעה של רומא ולמנוע פלישה עתידית של השבטים הגרמאניים לאימפריה.²² דיכוי אכזרי במהלך מרידות ולאחריהן התרחש גם בארץ ישראל - במיוחד במרד בר־כוכבא.²³ ההערכה היא שכ־30% מהתושבים היהודים הושמדו במרד וזמן קצר אחריו. דיו קסיוס כותב ש־985 כפרים נחרבו, 580 אלף איש מתו בקרב, ורבים אחרים ברעב ובמגפות, וכי יהודה כמעט

צבא רומא נהנה מעליונות על פני אויביו הודות למשמעת הקפדנית שהונהגה בו, לתוכנית האימונים המקצועית שהוא אימץ ולחימוש העדיף שעמד לרשותו

מלחמה סדירה, וכיום אין מתחרים לעוצמתה הצבאית באוויר, בים וביבשה. אך בבואה להילחם נגד כוחות לא סדירים נתקלה ועדיין נתקלת ארה"ב בבעיות קשות ולא יכולה להשיג הכרעה ברורה. כך היה, למשל, בעיראק ובאפגניסטן. ארה"ב ניצחה בתוך כמה שבועות את צבאותיהן הסדירים של עיראק ושל אפגניסטן, אך הסתבכה במלחמות גרילה עיקשות לאחר ניצחונותיה המהירים והמכריעים.

כדי לשמור על הסדר ועל הביטחון ולמעשה על היציבות הפוליטית של האימפריה הסתמכה רומא בעיקר על יכולתה להעניש. לאחר דיכוי צבאי של מרידות נהגה לעיתים רומא להשמיד עמים ושבטים.²⁰ אחד המקרים המפורסמים ביותר היה השמדתה של קרתגו. השימוש באמצעי הטרור הזה נועד להפחיד את האוכלוסייה בתוך האימפריה ולהרתיע את האויבים שמעבר לגבולות מלפלוש לאימפריה. כך, למשל, ב־25 לפני הספירה טבח צבא רומא בשבט הסלאסים שאיים על הפרובינקיה גליה קיסאלפינה ולמעשה הכחיד אותה.

ב־16 לספירה חצה גרמניקוס יוליוס קיסר, אחיינו של הקיסר טיבריוס, את נהר הריין. טקטיסט מספר שהיה זה מסע נקמה על השמדת שלושת הלגינות הרומאיים ביער

בשנת 67 לספירה ניתן היה להתחיל בדילול הכוחות הרומאיים בפרובינקיה. עם זאת ב-100 השנים שלאחר מכן נשאר באופן קבוע שלושה לגיונות בבריטניה הן כדי להשלים את ההשתלטות על האי והן כדי להתמודד עם מרידות שפרצו מעת לעת.³⁸ מהדברים עולה אפוא שהרומאים הפעילו כוח צבאי לדיכוי מרידות כאשר לא ניתן היה להחזיר את הסדר על כנו בשום דרך אחרת. מהדוגמאות שהובאו גם מתברר שהרומאים הפיקו לקחים תוך כדי לחימה ותמיד השתדלו להיכנס עם המורדים לקרב סדור. בקרב כזה היה ללגיונות הרומאיים - בדרך כלל - יתרון מכריע. במקרים רבים לאחר דיכוי הכוח העיקרי של המורדים היו הרומאים פותחים במבצעי פסיפיקציה אגרסיביים כדי לחסל סופית את המרידה ולהרתיע את האוכלוסייה. עם זאת הרומאים נקטו גם שיטות פסיפיקציה לא אלימות, ואלה ייסקרו להלן.

הרגעת השטח באמצעות רומיזציה

לרומא לא היו די משאבים אנושיים וחומריים כדי לשלוט בעוצמה שווה בכל נקודה באימפריה. במקרים רבים לאחר דיכוי מרידה הדרך העיקרית לשמור על המשך השקט והיציבות הייתה נקיטת תהליך של רומיזציה, כלומר הפיכת התושבים לחלק מהתרבות הרומאית. בכך קיוו הרומאים להשיג את נאמנות הפרופריה למרכז.

את מאמצי הרומיזציה מיקדו הרומאים בעיקר בחלקים המערביים של האימפריה. המאמצים האלה נעשו באמצעות השלטת הכלכלה, החוק והמשפט של רומא על הפרובינקיות הכבושות, הגברת תהליך העיור והפיכת הקיסר לדמות מעין אלוהית שמייצגת את כל האימפריה ומאחדת אותה.³⁹ דרך נוספת שנקטו הרומאים הייתה הפעלת הלגיונות להפצת התרבות של רומא. במקומות רבים באימפריה, במיוחד ליד גבולות הריין והדנובה, יצרו בסיסי הצבא אינטראקציה עם האוכלוסייה המקומית. בתחילה היו אלה קשרי מסחר - הלגיונות רכשו סחורות ושירותים מהאוכלוסייה - אך בהדרגה הפכו בסיסי הצבא למרכזים עירוניים, שמהם צמחו רבות מהערים האירופיות של היום.⁴⁰

במקרים רבים נוצרו קשרי נישואים בין לגיונרים לנשים מקומיות. הבנים שנולדו

את הכוחות בעת תנועה. לדבריו הלגיון הוא אומנם כוח הלחימה העיקרי, אך יש להציב סביבו כוחות ניידיים בעלי עוצמת אש לטווח ארוך, כלומר להקיפו בפרשים קלים ובקשתים.³¹ גם יחידות המשנה של הלגיון היו ערוכות לקרב נגד כוחות לא סדירים. חימושן כלל שילוב של חניתות ארוכות להרחקת ההסתערות של האלונים וחניתות הטלה לפגיעה בכוחות המסתערים שהצליחו לחצות את שדה הקטל של הקשתים. תפקיד הפרשים המשיך להיות הגנה על האגפים וכן לשמש כוח מהיר לרדיפה.³²

לעיתים עשו המורדים שגיאות אסטרטגיות שהקלו על הרומאים לדכא במהירות מרידות. כך היה במרד של ורקניטוריקס הגאלי וכך היה גם במרד של בודיקה, מלכת שבט האינקים בבריטניה.³³ בראשית המרד פשטו הכוחות הבריטיים על יחידות רומאיות מבודדות של הלגיון התשיעי והשמידו אותן. בהדרגה גייסה בודיקה לצידה שבטים נוספים, והמרד התפשט לכל החלק המזרחי של בריטניה. בודיקה ניצלה את העובדה שרוב הצבא הרומאי נמצא באותה העת במסע מלחמה בצפון ויילס, וצבאה הצליח לכבוש כמה ערים במזרח אנגליה, ובהן בירת הפרובינקיה קמולודנום, וטבח באוכלוסייה הרומאית שהתגוררה בהן.³⁴

מושל בריטניה, גאיוס סוואטוניוס, אסף את כוחותיו שנלחמו בוויילס והחל להתקדם לעבר כוחותיה של בודיקה. סוואטוניוס ריכז כ-10,000 לוחמים. כוחו העיקרי התבסס על הלגיון ה-14 (שנקרא ג'מינה) עתיר הניסיון ויחידות מהלגיון ה-20 (ואלריה ויקטריקס).³⁵ למעשה, הרומאים כפו על בודיקה קרב סדור באזור מישורי ונערכו כך שאגפיהם ועורפם היו מוגנים על ידי היערות בסביבה. לבריטים לא נותר אלא להסתער חזיתית על הלגיון, אולם בשל היות החיילים הרומאים מצוידים בכלי נשק טובים יותר, במשמעת חזקה ובטקטיקה טובה יותר ניצח הצבא הרומאי במערכה שנקראת כיום הקרב על רחוב ווטלינג.³⁶ בקרב סדור הייתה לרוב ידם של הלגיונרים על העליונה.³⁷

למרות ניצחון הרומאים והתאבדותה של בודיקה (לפי טקסטוס היא בלעה רעל) נמשכה המרידה במתכונת של לוחמת גרילה, והצבא הרומאי החל בפסיפיקציה אגרסיבית שכללה הרס של כפרי המורדים וגם של כפרים ניטרליים. לעזרת הלגיונות שפעלו בבריטניה הגיעו כוחות נוספים, ורק

של המורדים.²⁶ חוסר המוכנות של הצבא והפעלת דפוסי לחימה טקטיים שאינם נכונים למציאות של גרילה המיטו בתחילה אסונות על הלגיונות.²⁷ כפות המאזניים החלו לנטות לרעת המורדים עם הגעתם של מפקדים ששינו את טקטיקות הלחימה של הצבא הרומאי והתאימו אותן לטקטיקות הלחימה של האויב ולתנאי השטח. כך, למשל, ליהודה הגיע נציב בריטניה יוליוס סוורוס שצבר ניסיון רב בלוחמת הרים במהלך מלחמתו נגד שבטים בדקיה - שם היה נציב לפני שנשלח לבריטניה - וכן בעת פעולותיו בבריטניה, בעיקר בוויילס.²⁸ סוורוס ניצל את הידע שצבר כדי להפעיל נגד כוחות הגרילה של בר-כוכבא מערכת

הרומאים הפעילו כוח צבאי לדיכוי מרידות כאשר לא ניתן היה להחזיר את הסדר על כנו בשום דרך אחרת

צבאית שהתאימה לשיטות הפעולה של הלוחמים היהודים ולתנאי השטח ביהודה. סוורוס הביא ליהודה כוחות שצברו ניסיון בלוחמת הרים, הסתמך יותר על קשתים ועל פרשים וכן על יחידות קלות וניידות ממוצא גרמאני.²⁹

דרך פעולה דומה נקטו הרומאים גם בדיכוי המרידה בצפון אפריקה. הצבא הרומאי הפסיק לפעול ביחידות גדולות ובמקום זאת הפעיל יחידות קטנות יותר וניידות יותר. כמו כן השתלט הצבא על מעברים הכרחיים ובנה מצודות מסביב לשטחי המורדים - מה שהגביל את תנועותיהם. היחידות הניידות של הרומאים פעלו בשטחי המורדים, החזירו לעצמן את היוזמה וחסלו בהדרגה את המרידה.³⁰

התאמת הלגיון ללחימה נגד כוחות לא סדירים היא תהליך שניתן למצוא גם בתיאורו של פלביוס אריאנוס על מלחמתו בשבט האלאנים (132 לספירה). בראשית ספרו הקצר הוא מסביר כיצד יש לסדר

מהנישואים האלה התגייסו בבגרותם לצבא הרומאי.⁴¹ כך נוצר תהליך מיוזג בין הלגיונרים, אזרחי רומא, לבין האוכלוסייה המקומית.

תהליך רומיזציה מואץ התרחש, למשל, בספרד לאחר דיכוי המרידה האחרונה שם ב-19 לפני הספירה. אוגוסטוס (63 לפני הספירה-14 לספירה) ייסד כמה עשרות ערים, ורבות מהן זכו עד מהרה למעמד של ערים בעלות עצמאות בענייני פנים. בתקופת שלטונו של הקיסר אספסיאנוס (69-79 לספירה) זכו כל הערים בספרד למעמד עצמאי, ובהדרגה קיבלו תושביהן אזרחות רומאית. בעקבות זאת יכלה האליטה הספרדית להשתלב בתפקידי צבא ומנהל אימפריאליים.⁴² ההשתלבות בפוליטיקה האימפריאלית הביאה לשימוש גובר בלטינית ולאיימוץ מנהגים רומאיים הן בחיים הציבוריים והן בחיים הפרטיים.⁴³ כתוצאה מכך הפכה האליטה נאמנה לרומא יותר מאשר לקהילה המקומית, והיה בכך כדי לתרום להרגעת השטח.⁴⁴

שילובה של הכלכלה הספרדית בכלכלה האימפריאלית הביא להתחזקות סקטורים נוספים בחברה הספרדית, וקשרי הכלכלה האלה מנעו התפרצות של מרידות, שכן לספרדים היה אינטרס מובהק להמשיך להיות משולבים כלכלית באימפריה. בהדרגה הפכה ספרד לספק מרכזי של מוצרים לאימפריה כמו יין, שמן זית, מתכות, מוצרי קרמיקה וגארום (תבלין פופולרי שעשוי מביצי דגים). יש לציין שלתוצרת ספרד יצאו מוניטין מצוינים ברחבי האימפריה - מה שהגדיל את הביקושים ותרום לרווחה הכלכלית של תושבי ספרד. הרגיעה בספרד איפשרה לצבא רומא לפנות משם כוחות. החל משנות ה-60 של המאה ה-1 נותר שם לגיון אחד בלבד.

תהליך דומה התרחש גם במקומות נוספים: באזורי השבטים הגרמאניים, בצפון אפריקה, בגאליה ובחלקים מבריטניה.⁴⁵ ההשתלבות הכלכלית והחברתית וההשתלבות הפוליטית של האליטות המקומיות ביססו את הנאמנות לאימפריה, עד כי תושבי הפרובינקיות ראו את עצמם רומאים לכל דבר ונאמנים לקיסר. התהליך הזה התחזק עוד יותר עם הענקתה של אזרחות רומאית לתושבים ובעקבות קשרי נישואים בין לגיונרים לנשים מקומיות.

הרגעת השטח באמצעות ממלכות חסות

בין כיבוש צבאי לרומיזציה הפעילו הרומאים גם דרך ביניים - של הקמת ממלכות חסות. את דרך הפעולה הזאת הם נקטו בעיקר בחלקיה המזרחיים של האימפריה, מהים השחור ועד הים האדום.⁴⁶ המדיניות הזאת ננקטה בגלל שלוש סיבות:

1. בחזית המזרח, בניגוד לשאר החזיתות של האימפריה, ניצב מול רומא כוח חזק - האימפריה הפרתית - שהנחיל לרומאים כמה תבוסות קשות. לרשות המורדים עמדה אפוא האופציה לקרוא לעזרת הפרתים.
2. האיום של שבטי המדבר.
3. הסרבנות של עמי המזרח לקבל את עול השלטון הרומאי. בגלל הסרבנות הזאת היה שלטון ישיר במזרח מחייב להציב באזור כוחות גדולים. כך, למשל, בפרובינקיה סוריה לבדה הוצבו, לפי טקיטוס, ארבעה לגיונות.

מהסיבות האלה חיפש אוגוסטוס דפוס פעולה מעשי שיאפשר לרומא לשלוט במזרח בלי להשקיע שם כוחות עצומים. דפוס הפעולה שהוא גיבש, ושאותו אימצו גם יורשיו, היה הקמתן של ממלכות חסות.⁴⁷ במדינת החסות יכלו השליטים המקומיים להישאר בשלטון בתמורה לנאמנות לרומא. ממלכות החסות העלו מס לרומא והעמידו לרשות האימפריה כוחות צבא בשעת הצורך.⁴⁸ האינטרס של המלכים שנמצאו תחת החסות של רומא היה להמשיך לשלוט, ולכן הייתה להם מוטיבציה לדכא מרידות

בשטחים שבאחריותם באמצעות כוחות הצבא שלהם.

נוסף על כך יצרה רומא התקשרויות עם שכבת האצולה העירונית המקומית. זו נזקקה לתמיכת רומא כדי לשמור על מעמדה ועל זכויותיה ונוסף על כך היה לה עניין לנצל את היתרונות הכלכליים שנבעו מההשתייכות לאימפריה. במילים אחרות: מעמד האצולה היה גורם מייצב שבלם מגמות מרדניות של שאר האוכלוסייה.⁴⁹

אחת הדוגמאות המובהקות לממלכת חסות נאמנה היא יהודה של הורדוס.⁵⁰ לוטוואק כותב שממלכות החסות נשאו בנטל הביטחון השוטף נגד מרידות פנימיות וכן הדפו איומים מבחוץ - בעיקר פשיטות של שבטים שפעלו בסמוך לגבולות האימפריה.⁵¹

רק כאשר נראה היה שהמנהיגות המקומית איבדה את השליטה על התושבים או שחשדו שבכוונתה למרוד, ביטלו הקיסרים את המעמד של ממלכת חסות ועברו לשליטה ישירה. לעיתים בוטל מעמד כזה עם מותו של המנהיג המקומי - בעיקר כיוון שנראה היה שיורשו הוא מנהיג חלש.

סיכום

האימפריה הרומאית השתמשה בארבע אסטרטגיות כדי להתמודד עם מרידות:

1. פריסת לגיונות ברחבי האימפריה.
2. דיכוי צבאי של מרידות והטלת עונשים דרקוניים על האוכלוסייה המורדת כדי להרתיע אותה ועמים אחרים מפני מרידות נוספות.
3. רומיזציה.
4. הסתמכות על ממלכות חסות.

מטרת הצעדים האלה הייתה למנוע את פריצתן של מרידות, ולאחר שפרצו ודוכאו - לנסות להשקיט את השטח כדי שלא יפרצו מרידות נוספות. בפרובינקיות רבות, כמו ספרד, הצליחו הרומאים להשיג רגיעה באמצעות שילוב האוכלוסייה בתוך המערכת הכלכלית והפוליטית הרומאית. הקמת ממלכות חסות סייעה לרומא להימנע משלטון ישיר על אוכלוסייה מקומית ובכך להקטין את החיכוך עימה.

אין בידינו מקור רומאי המפרט את תפיסתה האסטרטגית של רומא בכלל ושל דרכי הפעולה שלה נגד מרידות בפרט. אולם ניתן ללמוד על התפיסה הזאת מתוך ניתוח פעולותיה. מניתוח כזה עולה המסקנה שרומא הפעילה למעשה שני דפוסי

רק כאשר נראה היה שהמנהיגות המקומית איבדה את השליטה על התושבים או שחשדו שבכוונתה למרוד, ביטלו הקיסרים את המעמד של ממלכת חסות ועברו לשליטה ישירה

הלגיונרים מריעים למצביאים ספטמיס ובוחרים בו לקיסר החדש ◀ דרך נוספת שנקטו הרומאים להרגעת שטחים כבושים הייתה הפעלת הלגיונות להפצת התרבות של רומא. במקומות רבים באימפריה, במיוחד ליד גבולות הריון והדנובה, יצרו בסיסי הצבא אינטראקציה עם האוכלוסייה המקומית

קטנות וניידות ובעלות עוצמת אש רבה. כמו כן יש לשאוף לכפות על הגרילה לצאת לקרב סדיר, שם יבוא לידי ביטוי היתרון של הצבא הסדיר.

הרבה יותר ניתן ללמוד מהפעולות הפוליטיות והכלכליות של רומא לדיכוי מרידות. מתיאוריות מודרניות לחימה נגד מרידות (counterinsurgency) עולה בבירור שניתן להצליח בפעולות כאלה ולהביא לניתוק הגרילה מהאוכלוסייה האזרחית.⁵² דפוסי הפעולה האלה כוללים, בין היתר, בניית תשתיות, שיפור מערכות הבריאות והחינוך, הגברת יעילותה של המערכת הכלכלית ועוד. צעדים כאלה נקטה רומא בשטחים שכבשה ולאחר דיכוי מרידות.

ניתן למצוא דמיון מסוים בין דרך הפעולה של ארה"ב לזו של רומא. גם ארה"ב מנסה להפיץ את אורח החיים שלה בקרב יריבותיה כדי להפחית את עוינותן (וזוכה להצלחות מרשימות בתחום הזה) ובזמן המלחמה הקרה היא תמכה במדינות חסות שהפגינו קו קשוח כלפי הקומוניזם - גם אם הן היו רודניות ורחוקות מרחק רב מהאידיאל הדמוקרטי האמריקני.

כפי שהפעילה רומא. עם זאת ניתן ללמוד מהרומאים על הצורך להתאים כוח צבאי קונוונציונלי ללוחמה בגרילה. לשם כך יש לאמן את הצבא הסדיר לפעולה ביחידות

עולה בבירור שניתן להביא לניתוק הגרילה מהאוכלוסייה האזרחית. דפוסי הפעולה כוללים, בין היתר, בניית תשתיות, שיפור מערכות הבריאות והחינוך, הגברת יעילותה של המערכת הכלכלית ועוד. צעדים כאלה נקטה רומא בשטחים שכבשה ולאחר דיכוי מרידות

פסיפיקציה - אגרסיבית (דיכוי והענשה) וחויבית (רומיזציה). ממבחן התוצאה ניתן להסיק שהשילוב הזה היה יעיל למדי: למרות מספרן הרב של המרידות ב־200 השנים הראשונות של הקיסרות, נשארה רומא אימפריה ואף הרחיבה את תחומיה אל מעבר לגבולות שקבע אוגוסטוס. המרידות הפנימיות לא החלישו את האימפריה, ובמקרים רבים גם אזורים מרדניים במיוחד עברו תהליכי רומיזציה מואצים (כמו ספרד) או דוכאו באכזריות (כמו יהודה) והפכו לשקטים.

במאה ה־5 קרסה האימפריה במערב. בלי להיכנס לדיון בסיבות לקריסה - שאינן מענייננו כאן - יש להדגיש שהיא לא נבעה מכישלון המדיניות הרומאית כלפי הפרובינקיות. אולי ההפך הוא הנכון: שאיפתם האולטימטיבית של השבטים הגרמאניים שפלשו לרומא הייתה להשתלב בה ולהפוך לחלק ממנה. מחריבי רומא רצו בסך הכול להיות רומאים.

האם ניתן להפיק לקחים רלוונטיים מההיסטוריה העתיקה למציאות הפוליטית־צבאית של היום? אין ספק שמדינה דמוקרטית אינה יכולה להפעיל צעדי דיכוי

1. התקופה שלאחר הקיסר קומודוס (180-192 לספירה) ועד נפילת רומא (476 לספירה) ידועה במחקר בשם "האימפריה המאוחרת".
2. חוקרים שונים נותנים פרשנויות שונות למושג "השלום הרומאי". ראו: Greg Woolf, "Roman Peace", in: John Rich and Graham Shipley (eds.), *War and Society in the Roman World*, Routledge, London, 1993, pp. 171-191.
3. Daniel Marston and Carter Malkasian (eds.), *Counterinsurgency in Modern Warfare*, Osprey, Oxford, 2010, pp. 13-19. **לאכול מרק בסכין**, מערכות, תל-אביב, 2006, עמ' 14-15.
4. על תיאוריו האתנוגרפיים של טקיטוס ראו: Daniela Dueck, *Geography in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, p. 48.
5. Flavius Arrianus, *Tactical Handbook and the Expedition against the Alans*, Chicago, 1993 (להלן: המסע נגד האלאנים).
6. Susan P. Mattern, "Counterinsurgency and the Enemies of Rome", in: Victor D. Hanson (ed.), *Makers of Ancient Strategy: From the Persian Wars to the Fall of Rome*, Princeton, 2010, pp. 165-166.
7. דיו קסיס טוען שמרד בר-כוכבא פרץ בגלל להט דתי ודבקות באמונה. המניעים האלה היו ייחודיים למרד בר-כוכבא. התיאור הזה, טוען איזק, מצביע על כך שדיו קסיס הוא מקור אמין למרד בר-כוכבא. ראו: בנימין איזק, "קסיס דיו על מרד בר-כוכבא", בתוך: אהרן אופנהיימר ואוריאל רפפורט (עורכים), **מרד בר-כוכבא: מחקרים חדשים**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1984, עמ' 106-112.
8. לסקירה על הצבא הרומאי באותה העת ראו: Alistair S. Anderson, "The Imperial Army", in: John Wacher (ed.), *The Roman World* (vol. 1), London, 1990, pp. 89-106.
9. גאיוס סויטוניוס טרנקוילוס, **חיי שנים-עשר הקיסרים - אוגוסטוס האלוהי**, מסדה, תל-אביב, עמ' 72. ראו גם: Graham Webster, *The Roman Imperial Army*, Norman, 1998, pp. 24-27; Jonathan P. Roth, *Roman Warfare*, Cambridge, 2009, pp. 146-148.
10. משה עמית, **תולדות הקיסרות הרומאית**, י"ל מאגנס, ירושלים, 2003, עמ' 134-136. ראו גם: Nigel Pollard, "The Roman Army", in: David S. Potter (ed.), *A Companion to the Roman Empire*, Malden, 2011, pp. 209-211.
11. לסקירה מקיפה על הלגיון ועל יחידות העזר ראו: ישראל שצמן, "הצבא הרומאי מאוגוסטוס עד אדריאנוס", בתוך: אוריאל רפפורט (עורך), **יהודה ורומא: מרידות היהודים**, עם עובד, ירושלים, 1983, עמ' 266-274.
12. **עמית**, עמ' 293.
13. Alan K. Bowman (ed.), *The Cambridge Ancient History (vol. 10): The Augustan Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, pp. 453-454.
14. אדוארד לוטוואק, **האימפריה הרומאית**, מערכות, תל-אביב, 1982, עמ' 33. ראו גם: **שצמן**, עמ' 292.
15. **לוטוואק**, עמ' 66-69, 108. ראו גם את הדיון אצל **שצמן**, עמ' 288-289.
16. Victor D. Hanson, "The Roman Way of War 250 BC-300 AD", in: Geoffrey Parker (ed.), *The Cambridge History of Warfare*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 57-58.
17. Philip Sabin and Others, *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare* (Vol. 2), Rome from the Late Republic to the Late Empire, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 155-157.
18. John Ellis, *From a Barrel of a Gun*, Greenhill, London, 1995, p. 25.
19. על קסיוולאנוס ראו: יוליוס קיסר, **מלחמת גאליה**, כרמל, ירושלים, 2011, ספר ה פרק 19, (עמ' 142).
20. יוליוס קיסר, **מלחמת גאליה**, ספר ז פרק 14, (עמ' 184). זו לא הייתה הפעם הראשונה שהרומאים נתקלו בשיטת מלחמה כזאת. ראו: סאלוסטיוס, **מלחמת יוגורטא**, מוסד ביאליק, 1968, פסקה 55 (עמ' 103). ראו גם: Philip Matyszak, *The Enemies of Rome*, University Press of the Pacific, New York, 2004, pp. 121-122.
21. ראו למשל: סאלוסטיוס, **מלחמת יוגורטא**, פסקה 55 (עמ' 103). לדיון נוסף ראו: Susan P. Mattern, *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley, 1999, pp. 120-121.
22. קורנליוס טקיטוס, **ספרי השנים**, הוצאת כרמל, ירושלים, 2010, ספר א פרק 49 (עמ' 28); ספר א פרק 51 (עמ' 29).
23. Mattern, p. 167.
24. על כך ראו: משה הר, "מחורבן הבית עד מרד בן כוסבה", בתוך: מנחם שטרן (עורך), **ההיסטוריה של ארץ ישראל (כרך 4): התקופה הרומאית-ביזנטית**, יד יצחק בן-צבי וכתר, ירושלים, 1990, עמ' 364-363, 288.
25. **דיו קסיס**, ספר 69 פרק 14 מתוך: Cassius Dio, *The Roman History*, Penguin Books, London, 1988.
26. ראו את הדיון אצל מנחם מור על היקפם של הכוחות הרומאיים שנשלחו לדיכוי מרד בר-כוכבא. מנחם מור, "הצבא הרומאי בפרובינקיה יודיאה בשנים 132-135 לסה"נ", בתוך: אריה כשר ואחרים, **יוון ורומא בארץ ישראל**, יד יצחק בן-צבי ירושלים, 1989, עמ' 129-130. טענתו של מור היא כי רומא שלחה ליהודה כוחות במידה הנחוצה לדיכוי המרד וכי העדויות המדברות על שליחת 20 לגיונות הן מוגזמות. עם זאת, יש הסכמה במחקרים ששליחתו של נציב בריטניה, סורוס, ליהודה מעידה על כך שצבא רומא נתקל בארץ ישראל במציאות צבאית קשה.
27. **דיו קסיס**, ספר 69 פרק 12; טקיטוס, **ספרי השנים**, ספר ג פרק 20 (עמ' 91).
28. Sabin, pp. 89-90.
29. לדיון משווה בין וילס ליהודה ראו: Shimon Applebaum, *Prolegomena to the Study of the Second Jewish Revolt (A.D. 132-135)*, Oxford, 1976, pp. 49-52.
30. שמעון אפלבוים, "מלחמת בר-כוכבא ותוצאותיה", בתוך: אוריאל רפפורט (עורך), **יהודה ורומא: מרידות היהודים**, עמ' 249-250. ראו גם: Werner Eck, "The Bar Kokhba Revolt: The Roman Point of View", *The Journal of Roman Studies* 89, 1999, pp. 76-89.
31. טקטיקות המלחמה הרומאיות בדיכוי מרד טאקפארינאס ראו: Alan K. Bowman, pp. 594-595; Sabin, pp. 44; Applebaum, pp. 159, 161.
32. **אבל לקויר**, **גרילה**, מערכות תל-אביב, 1979, עמ' 12-13. עוד על המרידה בצפון אפריקה ראו: Ellis, pp. 33-34.
33. **המסע נגד האלאנים**, פסקאות 2-1 (עמ' 115).
34. J. E. Lendon, *Soldiers and Ghosts: A History of Battle in Classical Antiquity*, Yale University Press, Yale, 2005, p. 267.
35. Philip Sidnell, *Warhorses: Cavalry in Ancient Warfare*, Yale University Press, London, 2006, pp. 266-268.
36. לסקירה מקיפה על מרד בודיקה ראו: Matyszak, pp. 182-190.
37. **דיו קסיס**, ספר 62, פרק 7. ראו גם: Sheppard Frere, *Britannia: A History of Roman Britain*, University of London, London, 1967, pp. 105-106.
38. **עמית**, עמ' 424-423. לדיון על מקרים נוספים שבהם שינו מפקדים רומאיים את טקטיקות הלחימה שלהם והתאימו את עצמם ללוחמי הגרילה ראו: טקיטוס, **ספרי השנים**, ספר ד פסקאות 57-58 (עמ' 104-105). ראו גם: Adrian Goldsworthy, *In the Name of Rome*, London, 2004, p. 325.
39. **עמית**, עמ' 424-423. לדיון על מקרים נוספים שבהם שינו מפקדים רומאיים את טקטיקות הלחימה שלהם והתאימו את עצמם ללוחמי הגרילה ראו: טקיטוס, **ספרי השנים**, ספר ד פסקאות 57-58 (עמ' 142-143). ראו גם: Ellis, pp. 34-35.
40. **שם**, עמ' 63-65.
41. Steven K. Drummond and Lynn H. Nelson, *The Western Frontiers of Imperial Rome*, Armonk, 1994, pp. 128-131.
42. Webster, p. 210.
43. Leonard A. Curchin, *Roman Spain: Conquest and Assimilation*, Routledge, London, 1991, pp. 57-69. ראו בהקשר הזה: John Rich and Graham Shipley (eds.), *War and Society in the Roman World*, London, 1993, pp. 92-109. על תהליך האורבניזציה בספרד ראו: J. S. Richardson, *The Roman Spain*, Oxford, 1996, pp. 134-149.
44. Curchin, pp. 160-163.
45. **שם**, עמ' 77-81.
46. **עמית**, עמ' 60-63. ראו גם: Drummond and Nelson, pp. 190-191.
47. **עמית**, עמ' 253. Oxford Classical Dictionary, p. 253.
48. סויטוניוס, **אוגוסטוס האלוהי**, עמ' 72. ראו גם: Hugh Elton, *Frontiers of the Roman Empire*, Bloomington, 1996, pp. 29-35.
49. כך, למשל, ממלכות חסות שנמצאו בסמוך ליהודה שלחו לעזרתו של טיטוס כוחות במהלך המרד הגדול. ראו: הר, עמ' 316.
50. ישראל לוי, "מראשית השלטון הרומי עד סוף תקופת בית שני", בתוך: מנחם שטרן (עורך), **ההיסטוריה של ארץ ישראל (כרך 4): התקופה הרומאית-ביזנטית**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1990, עמ' 14.
51. נאמנותו של הורדוס הייתה נתונה תמיד לגורם הכוח החזק ביותר ברומא. כך, למשל, העתיק את נאמנותו מאנטוניוס לאוגוסטוס. ראו: מנחם שטרן, "הורדוס ורומא", בתוך: מרדכי נאור (עורך), **המלך הורדוס ותקופתו**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1987, עמ' 28-37. ראו גם את הדיון אצל מאטרן על התפיסה של ממלכות החסות: Mattern, *Counterinsurgency and the Enemies of Rome*, pp. 172-174.
52. **לוטוואק**, עמ' 127.
53. ראו: טל טובי, **גרילה והמלחמה נגדה**, כרמל, ירושלים, 2010, עמ' 130-169.